

ІДЕЯ ВДЯЧНОСТІ ВЧИТЕЛЮ В МЕМУАРНІЙ ТА ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

- A** Присвячено висвітленню ідеї вдячності вчителю, що знайшли своє конструктивне вирішення в мемуарній та історико-публіцистичній літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття. Доведено, що вдячність відноситься до складної особистісної й морально-духовної категорії відчуття. Характерною особливістю категорії вдячності є душевне вираження власного почуття до вчителя, готовність віддячити йому за наставництво, виховання, допомогу, зроблене добро. З морально-духовної позиції вдячність проявляється через міжособистісне спілкування, спогади, листування з учнями, батьками, колегами. Це підкреслюється значною кількістю літературно-художніх, історико-публіцистичних і мемуарних творів кінця ХІХ – початку ХХ століття, де ідея вдячності вчителю безпосередньо підіймалась у працях видатних педагогів, письменників. Як правило, в словах вдячності звучала подяка за чуйність й розуміння дитячої душі, моральну підтримку й людську опіку, турботу й душевне відношення. Визначено, що вдячність учителю можна розглядати не тільки з позиції соціуму, але й через площину державної підтримки щодо ставлення до педагогічних кадрів. Завдяки аналізу історико-педагогічної літератури й нормативних документів (постанови, розпорядження, накази) досліджуваного періоду виявлено характерні ознаки такої позиції – визначення матеріального заохочення з метою мотивації до праці (премії, винагороди), визнання вчительських заслуг (присудження звань), вдячності за багаторічну й наполегливу працю. Накреслено перспективи подальших досліджень, які полягають у висвітленні сучасного стану й досвіду висловлення вдячності вчителю з позиції соціуму та держави; звернення уваги науковців до визначеної проблеми в європейських країнах.

Ключові слова: вдячність; вчитель; наставництво; виховання; допомога; спогади; література

- S** *Petrenko Tetyana. The idea of gratitude to the teacher in the memorial, historical and journalistic literature at the end of the XIX and the early XX Century.*

The article is devoted to the idea of gratitude to teachers who found their constructive solution in the memoirs and historical and journalistic literature of the late XIX and the early XX centuries. It is proved that gratitude belongs to a complex personal and moral-spiritual category of feeling. A characteristic feature of the category of gratitude is the emotional expression of one's own feelings for the teacher, the willingness to thank him for mentoring, education, help, good deeds. From a moral and spiritual standpoint, gratitude is manifested through interpersonal communication, memories, correspondence with students, parents, colleagues. This is emphasized by a large number of literary, artistic, historical, journalistic and memoir works of the late XIX and the early XX century, where the idea of gratitude to the teacher was directly raised in the works of prominent teachers and writers. As a rule, the words of gratitude expressed gratitude for the sensitivity and understanding of the child's soul, moral support and human care, emotional attitude. It is determined that the gratitude to the teacher can be considered not only from the standpoint of society, but also through the scale of the state support in relation to teachers. Due to the analysis of historical and pedagogical literature and normative documents (resolutions, orders) of the researched period the characteristic features of such position are revealed: the definition of material encouragement for the purpose of motivation to work (awards, rewards), the recognition of teacher's merits (awarding titles), hard work. Prospects for further research are outlined, which are to highlight the current state and experience of expressing gratitude to the teacher from the standpoint of the society and the state; drawing the attention of the scientists to a particular problem in European countries.

Key words: gratitude; teacher; mentoring; education; help; memories; literature

Петренко Тетяна Володимирівна, докторантка кафедри педагогіки, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна

Petrenko Tetyana, Doctoral student of the Department of Pedagogy, Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda, Ukraine

E-mail: moroz.tatyana@gmail.com

Актуальність проблеми. З позиції науково-педагогічних досліджень ідея вдячності вчителю залишається невизначеною, проте однією з найактуальніших. Це пояснюється тим, що вдячність відноситься до складної особистісної й морально-духовної категорії відчуття, оскільки виявляється завдяки справжнім переживанням, як своєрідна відповідь «люблячого серця за зроблене йому благодіяння» [8, с. 464]. Водночас морально-духовна категорія вдячності має велику суспільну користь – підтримує в людях бажання робити добро іншим, є поштовхом для діяльності, стимулом для життя.

Аналіз нормативно-правових документів (Закон України «Про освіту», Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державна програма «Вчитель» тощо) показує, що нині особлива увага акцентується на формуванні особистості вчителя, згідно з потребами сучасної практики, зміни, що відбуваються в країні та світі. Натомість, вдячність працівникам освіти не регламентована, хоча й завуальована процесами надання категорій (звань), підвищенням заробітної плати, зменшенням плати за користування комунальними послугами, зокрема для сільських учителів-пенсіонерів тощо.

Отже, актуальність теми зумовлюється необхідністю розуміння самої ідеї вдячності вчителю, конкретизації ролі соціуму та держави по відношенню до цієї благодійної праці. У цій площині особливо цінним є звернення до історико-педагогічної, художньо-публіцистичної та мемуарної літератури кінця XIX – початку XX століття, де питання вдячності вчителю широко висвітлювались у працях видатних педагогів, письменників, спогадах колишніх випускників, батьків, колег.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У сучасній українській освітанській літературі ідея вдячності лише опосередковано висвітлюється в працях С. Гончаренко, Л. Губерського, М. Євтуха, І. Зязюна, В. Кременя, В. Кушерець, О. Савченко, О. Сердюкав, І. Надольного, В. Огнев'юка та ін., у контексті формування особистості майбутнього вчителя, визнання його ідеалу, моральності, реальних умов організації освітньо-виховного процесу. Водночас визначена проблема обговорюється на шпальтах електронних ресурсів (інтернет-сайти освітніх закладів, сторінки на Facebook, Instagram, Twitter тощо), де й відбувається жива дискусія щодо вдячності вчителю, друкуються слова-вітання від учнів, батьків, колег. Як правило, такі ресурси лише констатують факти міжособистісної взаємодії й не акцентують увагу на морально-духовному складнику самої категорії вдячності вчителю в контексті стимулу для подальшої професійної діяльності, морального задоволення й користі від праці.

Мета статті – висвітлення ідеї вдячності вчителю в мемуарній та історико-публіцистичній літературі кінця XIX – початку XX століття з метою актуалізації потреб шкільної практики сьогодення.

Викладення основного матеріалу. Питання вдячності, особливо вчителю, завжди були в центрі уваги соціуму. Про це свідчать численні мемуарні рукописи, історико-публіцистичні матеріали, педагогічна й художня література,

архівні документи, державні постанови тощо. Аналіз цієї літературної бази яскраво свідчить про актуальність даного питання, особливо з точки зору морально-духовного аспекту даної категорії. Так, на сторінках вітчизняної педагогічної преси другої половини XIX – початку XX століття значна увага української громадськості була націлена на висвітлення яскравого педагогічного досвіду вчителя. Як правило, наскрізною лінією звучали і слова вдячності вчителю за благодійну справу, важку працю.

Виходячи з цього, сама ідея вдячності вчителю невимушено спричиняла появу чималої кількості публіцистичних статей, що містять вітчизняні журнали: «Трудова допомога» («Трудовая помощь»), «Вісник виховання» («Вестник воспитания»), «Вісник благодійності» («Вестник благотворительности»), «Дитяча допомога» («Детская помощь»), «Тюремний вісник» («Тюремный вестник»), «Опіка і добротинність у Росії» («Призрение и благотворительность в России») тощо [13, с. 96]. Отже, вважаємо необхідним зробити огляд деяких часописів, які найрельєфніше і змістовніше розкривали на своїх сторінках питання, дотичні до теми нашого дослідження.

Незважаючи на пріоритет висвітлення ролі державної, громадської та приватної доброчинності в журналі «Вісник благодійництва» доволі часто друкувались матеріали стосовно вдячності вчителям, вихователям, керівникам закладів освіти за благодійну справу. Так, майже в кожному номері цього часопису можна знайти відомості про державну й громадську підтримку працівників освіти. Наприклад, в офіційному розділі друкувались державні постанови, законодавчі документи щодо присвоєння почесних звань, визначення подяк, нагороджень, надання розпоряджень щодо матеріальної підтримки; спеціальний розділ було присвячено висвітленню, узагальненню та поширенню передового досвіду навчання й виховання з акцентом на вдячність керівництву, вчителям, вихователям; у літературному розділі можна було прочитати про вдячність вчителям від колишніх учнів; розділ «хроніка» друкував матеріали до дня ювілею того чи іншого закладу, де доволі часто згадувались вчителі, які зробили значний вклад в освітній виховний процес, наставництво учнів [4; 7; 10].

У свою чергу інший громадський журнал позаминулого століття «Дитяча допомога» також не обходився без художньо-публіцистичного розділу, де публікувались найрізноманітніші матеріали не тільки про нужденних дітей, але й листи читачів (нарис, роздуми, спогади) зі словами вдячності вчителю, які відрізнялись витонченістю, глибиною переживань, душевністю [13, с. 99].

Особливої уваги заслуговує періодичний журнал «Тюремний вісник», який видавався щомісячно Головним тюремним управлінням з 1893 по 1917 року. Зміст публікацій цього журналу свідчить про високий рівень професіоналізму авторів статей, розмаїттям і глибиною опрацьованості тем. Зокрема, окрім державних розпоряджень і бюрократичних сповіщень, на сторінках цього часопису можна було прочитати листи з подякою вчителям від колишніх вихованців виправних колоній, або ж слова їх вдячності під час особистого запрошення на «День відкритих

дверей». Як правило, випускники дякували своїм учителям за турботу, душевне ставлення, надання сенсу «праведного життя» [12, с. 99-100].

Водночас слова вдячності вчителю висловлювали учні й у листах до своїх батьків. Наприклад, в одному з таких листів два брати (вихованці Харківського виправного притулку) душевно виказували слова вдячності своєму наставнику, вихователю за надану опіку й піклування – «Милі й дорогі батьки...! Зараз нам з Грицьком не нудно жити у притулку. Нас обох навчають у школі. Завдяки нашому наставнику ми ходимо у столярну майстерню, але за верстаком ще не працюємо, бо маленькі на зріст, тому допомагаємо іншим у чомусь. Він (вихователь) завжди добре до нас ставиться, навіть коли ми іноді сваримося між собою. Ось недавно вступили у бійку, але вихователь нас примирив. Нам тут жити добре. Ми всім задоволені» [14, с. 435].

Звісно, такі слова вдячності найсильніше залишаються в душі кожного вчителя, надають стимулу для подальшої діяльності, особливо, коли знаєш, що завдяки твоїм зусиллям колишні неповнолітні злочинці, «замкнуті та ображені життям» діти стають добропорядними громадянами своєї країни – «один служить начальником залізничної станції, інший, – витримав іспит за курсом 6-ти класного міського училища і служить на телеграфі, третій, – обер-кондуктор, четвертий, – завідувач модельною майстернею у середньому навчальному закладі» тощо [1, с. 595; 14, с. 431].

Значимо, що ідея вдячності вчителю безпосередньо підіймалась у працях видатних педагогів, письменників на сторінках історико-педагогічної, мемуарної літератури, художніх творах. Як правило, вона висвітлена крізь призму вражень учня. Аналіз літературно-художніх творів показав, що серед відомих праць можна виділити автобіографічну повість «Гімназія» С. Аксакова та роман «В шлях-дорогу!» П. Боборикіна, де розглядається образ справжнього вчителя, наставника, вихователя; нарис В. Короленка «Історії мого сучасника» та автобіографічний твір М. Гарік-Михайлівського «Гімназисти», де акцентується увага на особистості вчителя та його вплив на подальшу долю учнів. Заслуговує на увагу й художній твір «Людина у футлярі» А. Чехова, який через цитований образ Белікова заставляє замислитися над морально-духовним складником учителя.

Особливо яскраво слова вдячності своїм учителям виразив М. Драгоманов у творі «Два вчителі». Вже на початку передумови до твору автор зазначав, що він «особисто вдячний їм більш, ніж кому-небудь з усіх людей, ... за те добро, яке вони зробили для моєї душі» [5].

Водночас до теми образу вчителя звертали увагу й К. Чуковський, Ф. Сологуб, К. Паустовський, П. Блонський та ін. В їхніх працях наскрізною лінією звучать слова вдячності тим учителям, які «вклали душу своїм учням» і були увіковічені своїми вихованцями у спогадах [9, с. 73].

Незважаючи на різні погляди, загальним вважалось висвітлити власні почуття до особистості вчителя, при цьому слова вдячності, природно, адресувались тільки позитивним постатям. Прикладом можуть слугувати спогади колишніх учнів Станиславівської гімназії (Івано-Франківськ).

Так, Ян Вежбовський, негативно характеризуючи своїх наставників, зазначав, що «члени педагогічного колективу захоплювались грою в карти, не приходили на уроки, позичали в учнів гроші, брали хабарі» [2]. Звісно, про таких учителів не було сказано жодного приємного слова. Після звільнення директора Крушинського та декількох професорів Жепецького, Кахнікевича, Зосля й ін. у 1871 році справа змінилася. Посаду директора очолив Іван Керек'ярто, професор українського походження. Із цього приводу інший колишній вихованець Станиславівської гімназії, Євген Барвінський, згадував, що незважаючи на суворий характер, «якого боялись як діти, так і вчителі», новий «залізний директор» був учителем «від Бога» – «урок математики просто якимось дивом сам влазив навіть до найтупішої голови» [там само]. Згодом Є. Барвінський констатував, що не тільки він, але й інші учні були вдячні своєму вчителю, оскільки, завдяки його педагогічному таланту, багато хто з випускників продовжив навчання в університеті – став учителем, філософом, священником, правознавцем та ін.

Аналіз історико-педагогічних праць свідчить, що вдячність вчителю можна розглядати не тільки з позиції соціуму, але й через площину державної політики щодо ставлення до педагогічних кадрів. Маємо на увазі те, що в педагогічній пресі XIX – початку XX століття доволі часто друкувались державні постанови, розпорядження стосовно видачі премій, нагород, виказувались слова вдячності керівництву, окремим учителям з дня ювілею або іншої видатної події. Наприклад, з нагоди новорічних свят (1908 року) вийшли циркулярні розпорядження губернаторам і градоначальникам прилюдно відзначити та нагородити державних службовців. На 13 друкованих аркушах значилися й керівники освітніх закладів, окремі вчителі, наставники. Так, золотими медалями «За старанність» (рос. «За усердие») з приписом «за відмінність у праці, пов'язаної з особливо важкими умовами сучасної служби» були нагороджені Казимир Алексюк та Іван Дворников (працівники Харківського виправного притулку), Антон Крячко (Печенізький дитячий виправний притулок), Іван Юстюнов (Полтава), Антон Перковський (Єлисаветград), Фома Шпилько (Чернігів) та ін. [3, с. 197]. Окрім цього, звання почесного громадянина отримали Михайло Дминський (Полтава), Іван Юцкевич (Харків) [там само, с. 208]. Інших державних працівників привітали матеріально-грошовою премією, картинами, художньо-літературними виданнями тощо.

Заслуговують на увагу й розпорядження стосовно поліпшення матеріальних умов окремих особистостей із числа вчителів і духовних наставників, які займалися вихованням неповнолітніх злочинців, оскільки їх праця вважалась складнішою та відповідальнішою. Із цього приводу Д. Троїцький зазначав, що слова вдячності вчителю (наставнику) хоч і є значущими з морально-духовної точки зору, поліпшення матеріального достатку (надання премій, безкоштовних службових квартир) могло б значно покращити і без того «скрутне становище вчителів, зокрема вихователів дитячих виправних притулків» [11, с. 144].

Як на нашу думку, такі державні заходи були вкрай необхідними, оскільки важкість праці та несприятливі умови роботи, недостатнє фінансування та думки про майбутнє своєї сім'ї змушували педагогів шукати щось вартісніше. Враховуючи й те, що наприкінці XIX – початку XX століття більшість закладів освіти були приватними, на законодавчому рівні не було прописано право на отримання державної пенсії працівникам цих установ. Це впливало на часту зміну персоналу, що, у свою чергу, негативно позначалось на навчально-виховному процесі. «У подібних випадках не можна навіть знайти слів для відмови людині залишитися на своєму робочому місці», – зазначав Д. Дриль, наголошуючи на тому, що держава не може обіцяти вчителю гідну старість – «одне тільки положення вичавленого і викинутого лимона і, можливо, моральне задоволення від усвідомлення принесеної користі» [6, с. 348]. Водночас він констатував, що через поліпшення матеріальних умов учителя «державна казна б не спустошилась», а ефективність навчально-виховного процесу значно підвищилась. Наприклад, у Фінляндії, за словами автора, всі вчителі (державних і приватних закладів освіти) отримували належне фінансування, пенсію, місячну відпустку та інші привілеї [там само, с. 346].

Висновки з даного дослідження. Отже, ідея вдячності вчителю знайшла своє конструктивне вирішення в мемуарній та історико-публіцистичній літературі кінця XIX – початку XX століття. З точки зору нашого дослідження характерною особливістю категорії вдячності є душевне вираження власного почуття до вчителя, готовність віддячити йому за наставництво, виховання, допомогу, зроблене добро. Це яскраво проявляється з морально-духовної позиції учнів, батьків, колег під час міжособистісного спілкування, спогадах, листуваннях. Водночас вдячність учителю можна розглядати не тільки з позиції соціуму, але й через площину державної підтримки щодо ставлення до педагогічних кадрів. Тут, як правило, характерними ознаками виступають різні форми матеріального заохочення з метою мотивації до праці, визнання вчительських заслуг, вдячності за багаторічну й наполегливу працю.

Перспективи подальших досліджень полягають у висвітленні яскравого педагогічного досвіду вчителя, де б наскрізною лінією звучали й слова вдячності, оскільки це є найкращою винагородою вчительській роботі. Заслуговує на увагу й звернення науковців до визначеної проблеми в європейських країнах. Не визначеними залишаються й форми державної підтримки вчителів, як вдячність за важку, але благодійну справу.

Список використаних джерел

1. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних. *Тюремный вестник*. 1910. № 4. С. 593–611.
2. Бондарев І. Спогади з ослычої парти. Якою була єдина гімназія у Станіславові. Онлайн-журнал «Репортер». URL: <https://report.if.ua/uncategorized/spogady-z-oslyachoyi-party-yakoyu-bula-yedyna-gimnaziya-u-stanyslavovi/>.
3. Высочайшие награды. *Тюремный вестник*, 1908. № 3. С. 195–210.
4. Гончарова Н. О. Благодійна діяльність дворянства Південної України. *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 26. С. 141–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_26_16.

5. Драгоманов М. Два вчителі. Київ : Вибране, 1991. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag23.htm>.
6. Дриль Д. Вопросы исправительного воспитания (организация воспитательных заведений для несовершеннолетних). *Тюремный вестник*. 1903. № 4. С. 346–357.
7. Заметки и сообщения. *Вестник благотворительности*. 1901. № 1.
8. Иван Ильин. Путь духовного обновления. Москва : Институт русской цивилизации, 2011. 1216 с.
9. Колесник І. О. Постать вчителя в освітньому просторі другої половини XIX – початку XX століття. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Психологія і педагогіка*. 2014. Вип. 30. С. 72–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2014_30_17.
10. От редакции. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1.
11. Троицкий Д., священ. Священник тюремной церкви. *Тюремный вестник*. 1893. № 4. С. 138–144.
12. Учитель в русской художественной литературе. Москва : Работник просвещения, 1927. 429 с.
13. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді у вітчизняній періодичній пресі другої половини XIX – початку XX століття. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2015. Вип. 45. С. 94–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_zntndr_2015_45_11.
14. Фомін В. В. Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Харків, 2019. 577 с.

Reference

1. Bekleshov, M. (1910). Russkiye vospitatelno-ispravitelnyye zavedeniya dlya nesovershennoletnikh [Russian correctional facilities for minors]. *Tyuremnyy vestnik [Prison Herald]*, 4, 593-611 [in Russian].
2. Bondarev, I. *Spogady z oslyachoi party. Yakoyu bula gimnaziya u Stanislavovi [Memories from the donkey desk. What was the only gymnasium in Stanislavov]*. Onlayn zhurnal «Reporter». Retrieved from <https://report.if.ua/uncategorized/spogady-z-oslyachoyi-party-yakoyu-bula-yedyna-gimnaziya-u-stanyslavovi/> [in Ukrainian].
3. Vysochayshye nagrody [The highest awards]. (1908). *Tyuremnyy visnik [Prison Herald]*, 3, 195-210 [in Russian].
4. Goncharova, N. O. (2012). Blagodiyna diyal'nist' dvoryanstva Pivdennoi Ukraini [Charitable activity of the nobility of Southern Ukraine]. *Intelligentsiya i vlada [Intelligentsia and power]*, 26, 141-147. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_26_16 [in Ukrainian].
5. Dragomanov, M. (1991). *Dva vchiteli [Two teachers]*. Kyiv: Vibrate. Retrieved from <http://litopys.org.ua/drag/drag23.htm> [in Ukrainian].
6. Driľ, D. (1903). Voprosy ispravitel'nogo vospitaniya [Questions of correctional education] (organizatsiya vospitatel'nykh zavedeniy dlya nesovershennoletnikh). *Tyuremnyy vestnik [Prison Herald]*, 4, 346-357 [in Russian].
7. Zаметки i soobshcheniya [Notes and messages]. (1901). *Vestnik blagotvoritel'nosti [Charity Herald]*, 1 [in Russian].
8. Il'in, Ivan (2011). *Put' dukhovnogo obnoveniya [The path of spiritual renewal]*. Moskva: Institut russkoy tsivilizatsii [in Russian].
9. Kolesnik, I. O. (2014). Postat' vchitelya v osvitu'omu prostori drugoi polovini XIX – pochatku XX stolittya [The figure of a teacher in the educational space of the second half of the XIX - early XX century]. *Naukovi zapiski Natsional'nogo universitetu "Ostroz'ka akademiya". Seriya: Psikhologiya i pedagogika [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Psychology and pedagogy]*, 30, 72-75. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2014_30_17 [in Ukrainian].
10. Ot redaktzii [From the editors]. (1897). *Vestnik blagotvoritel'nosti [Charity Herald]*, 1 [in Russian].
11. Troitskiy, D. (1893). Svyashchennik tyuremnoi tserkvi [Priest of the prison church]. *Tyuremnyy visnik [Prison Herald]*, 4, 138-144 [in Russian].
12. *Uchitel' v russkoy khudozhestvennoy literature [Teacher in Russian fiction]*. (1927). Moskva: Rabotnik prosveshcheniya [in Russian].
13. Fomin, V. V. (2015). Pitannya suspil'noi opiki ditey ta molodi u vitchiznyaniy periodichnyy presi drugoi polovini XIX – pochatku XX stolittya [Issues of social care of children and youth in the domestic periodicals of the second half of the XIX - early XX century]. *Zasobi navchal'noi ta naukovo-doslidnoi roboti [Means of educational and research work]*, 45, 94-105. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_zntndr_2015_45_11 [in Ukrainian].
14. Fomin, V. V. (2019). *Teoriya i praktika organizatsii diyal'nosti zakladiv suspil'noi opiki ditey ta molodi v Ukraini (kinets' XVIII – pochatok XX stolittya) [Theory and practice of organizing the activities of social care institutions for children and youth in Ukraine (late eighteenth - early twentieth century)]*. (D diss.). Kharkiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції авторського оригіналу: 08.11.2020